

Oğuz Türklərinin Begdilli Xarəzmşahlar Dövlətindəki Türkan Xatun

Elşən Mirişli,
Gəncə şəhəri, tarixçi

Qıpçaqların “Terken Xatun” adlandırdıqları bu qadın Xarəzmşahlar Dövlətində Türkan Xatun kimi Türk tarixində fəaliyyəti gizli qalmış bir qadındı. Oğuz türklərinin qurduğu imperatorluqlardan biri də Xarəzmşahlar Dövləti. Oğuz türklərinin Begdilli tayfası tərəfindən qurulan dövlət 1097-1231-ci illərdə mövcud olmuşdur. Bu dövlət Begdilli tayfasının Anuş Təgin sülaləsi idarə etmişdir. Dövlətin saray və ordu dili oğuz türkcəsi idi. Bu dövlət Böyük Səlcuq İmperatorluğunun davamı sayılırdı. Misir Məmlük dövləti sultanı Kutuz (1259-1260)da Xarəzmşahlar dövlətini idarə edən Begdilli Anuş Təgin sülaləsinə mənsub idi.

Türkan Xatun 1140-cı ildə doğulmuşdu. Qıpçaq xanı Cankişin qızı idi. Bəzi mənbələr onun Bayat tayfasına mənsub olduğunu yazılı mənbələrdə göstərmişdilər. Xarəzmşahlar Dövlətinin idarəsində mühüm yerlərdən birini tutan qadın 1233-cü ildə əsirlikdə vəfat etmişdir. Türkan Xatun Xarəzmşah Əlaəddin Təkiş (1172-1200) ilə evlənmişdi. Əlaəddin Təkişin Türkan Xatundan başqa İnanç Xatun, Fulana Xatun adlı həyat yoldaşları olmuşdu. Türkan Xatun həyat yoldaşı Əlaəddin Təkişin hakimiyyəti dövründə önəmli bir dövlət gücünə sahiblənərək dövlətin idarəsində fəal iştirak etməyə başladı. Bir çox əyalət valiləri və ordu komandanlarını özü təyin edərək dövlətdə önəmli gücə sahib oldu. Vali və ordu komandanları təyinatında öz tayfasından olan adamlar seçilirdi. Türkan Xatun müharibə və sülh məsələlərində əsas sözə sahib oldu. **Özünü “Dünya qadınlarının hökmdarı” elan etmişdi. O dövrün tarixçilərindən Cüveyni yazırdı ki, Türkan Xatunun ayrı bir sarayı, özünə bağlı dövlət məmurları, əmlak və qulluqçuları vardı. Dövlət idarəsində yaxından iştirak ilə birlikdə dövlətə böyük zərər də vurmuşdu. Ən böyük zərəri vəliəhd seçimində tutduğu mövqə ilə vurmuşdu. Əlaəddin Məhəmmədin oğulları olan üç nəvəsi arasından ən kiçiyini Qütbəddin Ozlaq şahı vəliəhd təyin etdirmişdi. Gənc vəliəhdin qəyyumu-nənəsi, məlikə Türkan Xatun olacaqdı.** Vəliəhdin tərbiyəçisi və Xarəzm baş vəzirliyinə isə məlikənin eşik ağası Məhəmməd bin Saleh təyin edilmişdi. Türkan Xatun oğlu Əlaəddin Məhəmməd Xarəzmşahların V sultanı olduqdan sonra 1200-1221-ci illərdə əsas söz sahibinə çevrildi. Sarayda qanunları alar dövlət divanında icra etdirirdi. Türkan Xatunun təsiri ilə Begdilli bəyləri - Oğuz türklərinin, türkmənlərinin yerinə orduya qıpçaq kanlı, karluk, uqrak və uran və digər türk tayfaları gətirildi. Orduda qıpçaqlar aparıcı güc sahibinə çevrildilər. Türkan Xatunun ordudakı türk boyları arasında birliyi pozması, öz boyuna üstünlük verməsi ordu içində birliyin disiplinini pozulmasına səbəb oldu. Bütün bunlar Xarəzmşahlar dövlətinin hərbi qüdrətini sarsıtdı.

Ağıllı qadın olan Türkan Xatunun başçılıq etdiyi(qıpçaq)zadəganlarının təsiri ilə taxt-tac tezliklə nüfuzdan düşdü. Qıpçaqlar tutduqları torpaqlara xilaskar kimi varid olsalar da, heç bir müqavimətə rast gəlmədən bu yerləri viran qoyur və hökmdara qarşı əhali arasında nifrət yaradırdılar.

Türkan Xatun Xarəzmşahlar Dövləti içərisində gizli təşkilatlanma yaradaraq dövlətə nəzarət edirdi. Oğlu Əlaəddin Məhəmməd dövlətin nominal Türkan Xatun isə faktiki rəhbəri, başçısı idi. Öz gücünün fərqi ilə olan Türkan Xatun öz möhürünə çəkinmədən bu cümlələri yazdırmışdı; “İsmetüdü dünya ved-din Uluğ Türkan, Meliketü nisail ələmin” yəni dünya və dinin isməti və dünya qadınlarının hökmdarı. O dövrün qaynaqlarında Türkan Xatunun ləqəbi olaraq da “Hüdavəndi Cahan” yəni dünyanın sahibi deyildiyini görməkdəyik. Əslində Türkan Xatun Xarəzmşahlar Dövlətinin oğlu-Əlaəddin Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə əsl başçısı olmuşdu. Bütün bunların əhalisi türk və müsəlman olan ölkədə baş verməsi son dərəcə inanılmaz tarixi hadisələrdir. Qaynaqlarda göstərilirdi, Xarəzmşahlar dövlətində əsas qərarları Türkan Xatun alırdı. **Qaynaqlarda “Xarəzm sarayında qərarı qadınlar alır, kişilər icra edirlər” kimi qeyd edilmişdi. Türkan Xatunun 1204-cü ildə Ürgənc şəhərinin müdafiəsinin başçısı olması ona böyük şöhrət gətirmişdi.**

Xarəzmşahlar Dövlətində Otrar şəhərinin vallisi Xarəzm məlikəsi Türkan Xatunun qardaşı oğlu İnalçık Qahir xan idi. Otrara gələn monqol karvanını tutub saxlamışdı. Dörd yüz əlli tacirin hamısı və monqol karvanbaşı Usun qalasında İnalçık Qahir xanın əmri ilə öldürülmüşdü. Bu hadisə Xarəzmşahlar Dövləti ilə Çingiz xan arasında müharibəyə səbəb oldu. Səmərqənd şəhərinin baş rəisliyinə Türkan Xatun qardaşı Tuqay xanı təyin etdi. **Tuqay xan Xarəzmşahın dayısı olmasına baxmayaraq otuz minlik qıpçaq ordusu ilə Çingiz xan tərəfə keçmiş, Çingiz xanın əsgərləri tərəfindən otuz minlik əsgəri ilə birlikdə məhv edilmişdi. 1220-ci ilin baharında bütün Mavəənnəhr Çingiz xan ordusu tərəfindən işğal edilmişdi. Ürgənc şəhərində 90 minlik ordusu ilə müdafiə döyüşləri aparmaq əvəzinə Türkan Xatun ordunu başlı başına buraxıb Mazandarana qaçdı. Əlaəddin Məhəmmədin digər oğlu Cəlaləddin otuz min türkmən əsgəri ilə monqollara qarşı hərəkətə başlamışdı. Ona karluk və başqa türk tayfalarından olan döyüşçülər qoşuldular. Pərvan yaxınlığında Cəlaləddin 60 minlik ordu ilə Şiki Xutuxunun monqol ordusunu məhv etdi. Türkan Xatun gəlini Ayçığək Xatuna onun oğlu Cəlaləddinə nifrət etdiyi üçün türkmən Begdilli ordusuna qoşulmadı. Karakum**

səhrasında İlal qalasına sığındı. İlal qalası monqol ordusu tərəfindən mühasirə edildi. Dörd aylıq mühasirədən sonra İlal qalası Çingiz xanın ordusu tərəfindən işğal olundu. Türkan Xatun və Əlaəddin Məhəmmədin hərəmxanası əsir düşdü. Anuş Təkin sülaləsindən olan şahzadələr dərhal öldürüldü. Hərəmxana qadınları Çingiz xanın əsgərləri tərəfindən bölüşdürüldü. Türkan Xatunun sonrakı həyatı əsirlikdə keçdi. Hədsiz məğrur olan bu qadın əsirlik həyatı yaşamağa başladı. Əsirlər qaçaraq nəvəsi Cəlaləddinə sığınmağı məsləhət gördülər. Türkan Xatun bundan imtina etdi. Ayçiçək xanımın oğluna sığınmaqdan Çingiz xanın əsgərlərinin əsiri olmaq daha yaxşıdı deyə bildirdi.

Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmməd 1221-ci ildə oğlu və yeni təyin etdiyi vəliəhdi Cəlaləddin Məngüberdini sultan elan etdi. Həmin ilin dekabrında vəfat etdi. 1233-cü ildə Türkan Xatun Monqolustan ərazisində vəfat etmişdi. Türkan Xatun əslində Xarəzmşahlar Dövlətini idarə etmiş bir qadın idarəedici, dövlət xadimi idi. Qadın olduğu üçün birbaşa şah titulu ilə dövləti idarə edə bilməmişdi. **Hədsiz məğrurluğu, öz tayfasını digər boylardan üstün tutması, yerliçiliyi onun qüsurları idi. Türkan Xatunun Otrar şəhərinə vali təyin etdiyi qardaşı oğlu İnalçık Qahir xan Çingiz xan dövləti ilə müharibəyə səbəb olmuşdu. Bütün fəaliyyəti ilə hər zaman diqqəti çəkən bu xanım Türk Dünyası tarixində özünə məxsus yer tutur. Tarixdə işlətdiyi ünvanlar, bunların təsiri, hökmdar anası olmasına baxmayaraq dövlət icraatlarıyla adını tarixə yazdıran Türkan Xatun Türk və Dünya tarixində adı və etdikləri bilinməsi gərəkən qadın liderdir. Begdillilər Xarəzmşahlar Dövlətini yaratmış türk boyudur. Oğuzların 24 boyundan biridir.**